

ה"חלוק", החדוש וההבדל הדק שבין דבר לדבר. המשכילים בני פולין לא יכלו להסתפק, כאבותיהם האשכנזים, בהשהפכות הנפש, בכתיבת שירים ומליצות ואידיליות, כאלה שנדפסו ב"מאסף" האשכנזי (גם הדברים שהדפיסו בני-פולין ב"מאסף" האשכנזי או גם מחוץ ל"מאסף" בימי "המאסף" היה להם "חוק" וגרעין. הם אהבו לכתוב שירי משל-י. ל בן-זאב ודוב נינצבורג—או גם משלי מוסר ודברי התבוננות—יצחק ומנדיל פלנזוב) ובראשונה, טרם שהשכלה הגליציאית התגברה והתבגרה ועמדה על עצמה, גם ב"בכורי העתים". הם בקשו להם מוזן רוחני אחר, תורה שללמוד אותה צריכים, והם חדשו את נעורי החקירה העברית ואת החקירה כמדע העברי ובעבר העברי. החדוש הזה, שנתחדש בבית-המדרש של משכילי גליציה, ערכו רב וחשוב בזה, שמשכילי גליציה פנו על-ידי זה ערף אל העבר ואל המסורת של ההשכלה האשכנזית, זו ששאפה להתרחק כפי האפשר מן העבר העברי ומן המסורת העברית. ידועים הם הרברים, שכבר הטיל בפניה של ההשכלה העברית באשכנז הנוצרי פרנץ דיליטש, כי היא התרחקה מן העבר העברי ועזבה את מקור המסורת העברית. הדבר הגיע לידי כך, עד שאפילו משכיל עברי קונסרבטיבי כנפתלי הירץ וויזל לא השתמש במדה ראויה ב"שירי תפארת" שלו כאבני היסוד של האגדה העברית התלמודית והמדרשית לכנות את הבנין הרם של תמונת הוד משה איש האלהים. אמנם חדשה ההשכלה האשכנזית את נעוריה של שפת כתבי-הקדש, אבל יש רגלים לדבר, כי גם אהבה זו אל העבר הרחוק היתה תלויה בשנאה אל העבר הקרוב יותר, אל העבר של ימי הביניים והתלמוד. כל הנפשות המשחקות ב"יצירות" ההיסטוריות של ה"מאסף" ודוד "המאסף" לקוחות מהזמן של כתבי-הקדש או בכל אופן מזה שלפני החורבן (מאלה יש לציין ביחוד, מלבד "שירי תפארת" של וויזל, את "הצלת אברהם מאור כשרים" ו"ניר דוד" מאת שלום הכהן, "החשמונאים" מאת יששכר בר שלזינגר, "משה וצפורה" ו"נטעי נעמנים" מאת גבריאל ברגר, ומלוכת שאול" מאת יוסף טרופלביץ), ולרוב לא רק הדברים שנכתבו בשפת כתבי-הקדש, אלא גם החמר להם לקוח אך ורק מכתבי-הקדש. זה שמשכילי גליציה שבו אל חקירת העבר, ולרוב דוקא אל חקירת העבר של התלמוד וימי הביניים, היה בו אפוא חדוש גדול ורבותא גדולה.

אמנם באותם הימים, ולפי דעת אחרים, גם לפני אותם הימים, שכחם התחילה להתרקם בגליציה הרקמה הראשונה של "חכמת ישראל", התחילו גם באשכנז להחנך, רגשות הכבוד אל העבר העברי וגם חכמי אשכנז התחילו לעסוק בחקירות העבר העברי. כנראה היתה גדולה גם פה וגם שם ההשפעה של הרומנטיקה האשכנזית, שגלתה את העבר האשכנזי ושמה את פניה לרוח ימי הביניים ולחקר ההיסטוריה של ימי הביניים. אולם למרות הקורבה הרבה שבין שני החזיונות האלה, הנה גם רב ההבדל ביניהם. מלבד מה שכזה שלא כתבו חכמי ישראל אלה שבאשכנז את דבריהם בשפה העברית כבר נתקו את הקשר עם העבר העברי, הנה גם חרץ זה כבר שד"ל (במכתבו אל ש"ר ליום מלאת לו שבעים שנה) את משפטה של "חכמת ישראל" זו. הנה הוא כותב שם: "החכמה הישראלית, שקצת מחכמי אשכנז עוסקים בה ברור הנה, אי-אפשר שתתקיים, כי הם עצמם אינם עוסקים בה להיותה בעיניהם דבר יקר בעצמו, כי סוף סוף גיתה ושילר גדולים בעיניהם יותר מכל הנביאים והתנאים והאמוראים; אך הם חוקרים קדמוניות ישראל כמו שאחרים חוקרים קדמוניות מצרים ואשור, בכל ופרס, כלומר, לא הבת המדע, או לאהבת הכבוד. גם כונה אחרת הם מתכוונים, והיא—לתת את ישראל לחן ולכבוד בעיני העמים, והם טרוטמים מעלת קצת קדמונינו כרי למחר הנאולה הראשונה, שהיא לדעתם האימנציפציון". ואם גם

פ. זחובר.

## רבי נהמן קרובמל

פרק מתולדות הספרות העברית החדשה

א.

ההשכלה על אדמת גליציה.

כשזרם ההשכלה, שהתגלע בין יהודי אשכנז במחצית השנייה למאה השמונה-עשרה, התחיל להיות שוטף ועולה-ועובר על גדותיו, נסתחפה ראשונה על גדות המזרח שדה ישראל אשר בגליציה. הארץ הזאת נקרעה אז, בחלוקת פולין של שנת 1772, מן המזרח ונתנה-למערב, וקרני השמש, שעמדה במערב, התחילו מעתה לחרור שמה בדרך ישראל. עוד קודם לכן היו שירות מצויות בין מדינת פולין וארצות אשכנז וחלופי סחורה היו נוהגים: מאשכנז הביאו סוחרו פולין לארצם ארנ, בד וסחורות רבות אחרות, שנמדדים באמה או נחנים במדה ובמשקל, ומפולין הביאו להם קהלות אשכנז רבנים מפורסמים, טורי-הוראה, מלמדים וכלי הקדש מפוארים. אולם עתה היתה הדרך בין מדינות אשכנז וגליציה סלולה יותר וישרה יותר והשפעת-גומלין היתה כודאי גם נהונה ביניהם יותר. ולא זו אף זו: עתה התחילו גם חלופין אחרים, חלופי גברא בגברא, להיות נוהגים שם. במקום הרבנים והמלמדים, שהוצאו מארץ גליציה, הובאו שמה מחוץ פקידים, מפקחים ומורים, שפקחו על הקהלות ועל בתי-הספר של הקהלות, שהוקמו אז מטעם יוזף השני קיסר אויסטריה, או שלמדו והורו שם, בכתי הספר הללו. הפקידים, המפקחים והמורים האלה היו מפיצי האור הראשונים בערי ישראל אשר בגליציה. הם הפיצי את האור וה"השכלה" גם בין כתלי בית-הספר וגם מחוץ לכתלי. ביניהם היו כאלה, שהיו סבאי-ביתו וכמקורביו של משה בן-מנחם, כמו הירץ הומברג, ה"מבאר" של ספר דברים בתורה האשכנזית של מנדלסון, וכאלה, שרק זכו—כמי שכתבו אז—לראותו "פנים אל פנים", וגם כאלה, שרק שמעו את שמעו מרחוק ובכל-זאת השתאו והשתוממו לא פחות מן הראשונים להוד חכמתו ולגודל כבודו ופרסומו בין הגויים. זרע ההשכלה שגורע על אדמת גליציה היה בו מטבעו ושיבו של עזו, "עץ הדעת", אילן ההשכלה, שעמד בברלין ונפיו נוטים לכל ערי אשכנז, ובכל-זאת היו השתילים שעלו פה על אדמה זו אחרים לגמרי וטעם הפירות שונה לגמרי. אם ההשכלה האשכנזית הצטיינה בתמימה, ברכוכיות ורגשנות, בחסידות האשכנזית, הידועה עוד מאות בשנים לפני המאה של ההשכלה, הנה היתה ההשכלה הגליציאית חיה יותר, חריפה יותר ולמדנית ותורנית יותר. לא לחנם ישבו היהודים פה, בפולין, מאות בשנים והשחיוזו ולטשו את מוחם על אבני ההלכה של התלמוד. שכלם היה חריף, חד וחודר אל תוכו של כל חזיון ועמד על

נראה לנו כי המשפט הזה הוא משפט חרוץ יותר מדי וקיצוני יותר מדי לגבי חכמים אשכנזים אחרים, שאהבת ישראל והתמכרות אל העבר הישראלי מרבת מתוך גרוגס, הנה חדר בכל-זאת שד'ל בדבריו אלה אל פנימיותה של "חכמת ישראל" זו שבאשכנז ותפס את רוחה הכללי. הן יש ונראה לנו באמת, כי "חכמת ישראל" זו שבאשכנז עם כל גדלה וחסנה היתה בכל-זאת בעיקרה, לפעמים גם למרות רצון בעליה, שהיו ביניהם יהודים המסורים בכל לבם לעמם, רק מעין מצבה גדולה על קבר העבר. נעשה פה כעין חשבון אחרון של כל מה דהוה: ציננו פה לרוב את הקברות של החכמים העברים וקמנו לרוב את המקומות והזמנים של הספרים העברים או שכונו באמת להראות את חכמתנו ובינתנו בעבר לעיני העמים, אבל העבר היה בעיקרו עבר ואיננו עוד, בעוד ש"חכמת ישראל" זו שבגליציה היתה חיה: לה היה יחס חי אל העבר העברי. היא אולי מפני זה פחות אוביקטיבית ומדעית מאשר זו שבאשכנז: היא לרוב וכוחית ונשמע בה הד של מלחמה ונצוח, אבל היא מלאה יותר רעיון ומחשבה. ל"חכמת ישראל" זו שבגליציה היה לא רק מדע של היהדות, כי אם גם פילוסופיה שלה; לא רק נתוח אנו מוצאים שם, כי אם גם חבור, לא רק הפרדה, כי אם גם הרכבה. לא רק את ההתוות חפשה וחפצה לראות, כי אם גם את ההויה, את הרוחני המוחלט, הכלתי-בעל-תכלית, הקיים ועומד בחלוף העתים והקורות, משנה הכל והוא לא ישהנה. לא רק הפילוסוף של ההיסטוריה קרוכמל בקש כל ימי חייו למצוא את "הכונה והתכלית" של ההיסטוריה הישראלית, אלא גם זה שהוא לכאורה היסטוריקן בלי פילוסופיה, רפפורט, חקר תמיד לא רק מאין, איך התפתחו והתגלו החזיונות שבהיסטוריה הישראלית, כי אם גם לאן: אנה הם מוליכים אותנו; מה הוא הרוח המיוחד, הנצחי, של ההיסטוריה העברית ודרכו לאן. (זה מתגלה ביחוד בהקדמתו לתרגום של "אסתר" לראסין, שקרא אותי בעברית בשם "שארית יהודית").

(סוף הפרק יבוא.)



פ. לחובר.

---

## רבי נחמן קרוכמל .

פרק מתולדות הספרות העברית החדשה .

א.

ההשכלה על אדמת גליציה .

(המשך) .

המשכילים שבגליציה היו מוקפים אורה של תורה הרבה יותר מהמשכילים האשכנזים, ואור זה גם החכים אותם יותר ועשה אותם יותר חודרים ומעטיקים בפנימיותו של כל דבר וגם יותר קרובים אל פנימיות ישראל ורוח ישראל. התורה והמסורה היו מטיא שני הצירים שעליהם סבבו כל דבריהם ומעשיהם. אולם זה אינו אומר כלל, כי דבריהם היו כולם על-פי התורה והמסורה. ארבה הם היו נלחמים לרוב את המסורת והיחס שלהם אליה

איש שעורר אותו להשכלה, רק התעורר בעצמו, ועוד בהיותו ילד בן חמש ואביו למדהו ראשונה בספר „בראשית“, כי „בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ“, היתה השאלה הראשונה ששאל את אביו: „ומי ברא את אלהים?“ שאלה שהפילוסוף הספקן לא חדל באיזו מדה משאול עד יום מותו. משכיל כזה היה יושב ימים ושנים על התורה ועל החכמה באיזו פנה עזובה, למד חכמה לשמה ועיין וחקר ודרש בכל ספרי החכמה העבריים התורניים של ימי הביניים, עד שעל-פי איזה מקרה היה מתגלגל ובא אל ספרי החכמה המודרניים ואל הספרות המודרנית שבשפה האשכנזית. אדם כזה מן ההכרח הוא, שדעותיו תהיינה סריוזיות וממילא גם רדיקליות, וגם מן ההכרח, שתשאנה תמיד חותם תורני ולמדני.

הן ברדיקליות האשימו זה כבר את המשכילים הפולניים את אלה שהתייחסו אל בני חבורתו של מנדלסון. גם גריץ מאשים בזה את מיימון ובמדה ידועה גם את יצחק סטניב. את זה האחרון הוא מאשים, כי דבר חלקות גם לחרדים גם לחפשים בדעותיהם ובאמת היו בין הפולניים מבית מדרשו של מנדלסון כאלה שהיו גם חפשיים בדעותיהם מאד וגם חרדים במדה ידועה, כלומר: תורנים, קרובים אל המסורת העברית ונושאים בקרבם בלי יודעים הרבה ממסורת אבות ומקבלת אבות. מי שיעיין היטב באוטוביוגרפיה של מיימון וגם ביחד ספריו ומאמריו ימצא גם שם עקבות של „חרדות“ כזאת, למרות זה, ששלמה מיימון נרון זה כבר מפי כל ההיסטוריקים העבריים לאפיקורסות עולמית. מיימון כבד באוטוביוגרפיה שלו נגד כל קוראי ספריו את התלמוד, היה כמעט לסניגור לקבלה וגם דבר במדה ידועה טובות על החסירות, דבר שכל משכיל אשכנזי היה נמנע בודאי מלהעביר על פתחי פיו. הוא גם כתב עברית בסגנון תורני-חקרני אמתי, במה שהצטיינו כל המשכילים הפולניים, שהיו בבית-מדרשו של מנדלסון.

בזה יש לבקש גם את היסוד לאשמה, שהיו מאשימים בה את המשכילים הפולניים, שהם מחוסרי אופי, שאינם בעלי מדות, בעלי מעמד רוחני, אלא, דברו חלקות גם לחרדים גם לחפשים בדעותיהם, כלומר: הם היו בעלי שני צדדים, רדיקליים מצד זה וחרדים מצד אחר, נלחמים נגד המסורה מצד אחד ונגררים אחריה מצד שני. זה עשה אותם לשבוים, לכתותים במובן הרוחני ונתן לכל חייהם מראה זר של התנוודות ושל חסרון בסיס. אולי זאת היתה גם הטרנדית הפנימית, הנסתרה, שבנפש גאונית כן של שלמה מיימון.

אולם בהשכלה הגליציית לא תוכר הרבה ההתנוודות הזאת. כי פה באו שני צדדי האופי של המשכיל הפולני לידי איזו השואה ומיניה. ההשכלה הגליציית, למרות זה שהיא בעלת צדדים שונים, היא בכל זאת שלמה, הרמונית. וזה כל ערכה הגדול וחשיבותה המיוחדת בחולדות ספרותנו. כשאנו קוראים את דבריהם של הסופרים והחוקרים הגליציים הננו מרגישים, כי לפנינו בני אדם שאינם קרועים בנשמתם ויוצרים מתוך שלמות נפשית, עד כמה שאפשר לו ליהודי היושב בסכיבה זרה וניזון גם במובן הרוחני משולחן זרים להיות שלם.

(סוף הפרק יבוא.)

### תקון טעות.

בהמשך הראשון של המאמר הזה נסדר משפט אחד בטעות: במקום „ולרוב לא רק הדברים שנכתבו בשפת כתבי-הקדש“, שבעמוד 7 שורה 30, צריך-לקרוא „ולרוב לא רק שנכתבו הדברים וכיו“. כמו כן יש לקרוא בעמוד 8 שורה 19 „לא רק את התהוות הפשה וחפצה לראות“ במקום „לא רק את התהוות וכיו“.

היה בכמה דברים שלילי. הן זה שהחכמים האלה חקרו ודרשו במקום שאחרים בוטוהם ובמקומותיהם היו מאמינים בלי חקירה ודרישה מראה כבר על יחס ידוע של שלילה אל האמונה ואל המסורת שבאמונה. לרוב היו המשכילים הפולניים רואים את עצמם מוקפים יותר מדי אוירה של המסורת וחפצו לעשות אויר זה צלול יותר ושקוף יותר, ולכן אנו רואים כי היו לרוב רדיקליים יותר במחשבותיהם מן המשכילים האשכנזים והדעות שהובעו ב„ככורי העתים“ וכ„כרם חמד“ הן חפשו הרבה יותר מן הדעות שהובעו ב„המאסף“. למרות זה או, יותר נכון, הודות לזה, שהמשכילים הגליציים היו קרובים יותר אל המסורת והיא היתה חיה בקרבם יותר, היו ביניהם כאלה שהביטו על סביבם בעינים פקוחות מאד וראו את עצמם כאלו נצודו ברשת, שטמנה להם מסורת העבר, ובמחייב אחד חפצו לקרוע את כל הקשרים והעניבות של רשת זו ולצאת בפעם אחת לחירות. מכאן גם אותה התשוקה להריסה של אחדים מן המשכילים הגליציים, שהתרכזו מסביב ל„החלוץ“.

כחזיון הזה אנו רואים גם בספרות-היפה העברית, שקמה בגליציה בימים ההם. משכילי גליציה היו הראשונים בספרות העברית החדשה, שלא פנו רק כלפי החוץ, כי אם הציצו בפנים. הם היו הראשונים, שינקו מן המקור של חיי המסורת ותארו לפנינו את החיים על-פי המסורת. יוסף פריל ב„מגלה טמירין“ ויצחק ערטל ב„הצפה לבית ישראל“ הראו לנו ראשונה חיים עבריים ושפוסים עבריים. (\* אולם הם ראו את החיים האלה כמעין שאינו פוסק של שחוק ולענ. הם יצרו את הסיירה העברית.

הרדיקליות של ההשכלה העברית בגליציה לגבי זו שקדמה לה בגרמניה והאופי הסריוזי שהיה לה נבעו ויצאו גם ממקור אחר. ההשכלה בגליציה לא היתה עדיין אז למודה מהלכת ולזרם שוטף, הסוחף וגורף אתו את כל קל הדעת וריק התכן, כמו שהיתה זו מיד בהתגלותה בגרמניה. פה, בין המוני היהודים החרדים על כל מנהג קל שבקלים, אם רק יסודתו באמונת אבות, פרצה לה ההשכלה החדשה והזרה דרך בקושי גדול, וכל צעד ושעל של כנוש דרכים חדשים ומסלות חדשות עלה בעמל רב ובחשש של סכנת נפשות. פה לא היה כל איש שאיננו ירא שמים ביותר למשכיל ולא כל מי שהיה רך-הלכב באין כח בו לעמוד מול התנועה החדשה נספח אליה. זה היה אז ענין של מלחמה רבה וכבדה וכל איש הירא ורך-הלכב היה מתכבד לשבת במנוחה ולחיות במנוחה על התורה והמסורה. פה יצאו למלחמת האור רק אלה שנלחמו על נפשם, אלה שהאור וההשכלה היו נפש נפשם ונשמת נשמתם, אלה שבהיותם יושבים בחשכה די היה להם בקו אור אחד כדי לגרש את החשכה, להבעיר במ את הניצוצות הפנימיים, שיצאו והיו ללהב והאירו להם מעתה את הדרך. המשכילים האלה יותר משקבלו אור מן החוץ היה זה מאיר בעמקי נשמתם, יותר שבא זה מגבם היה שופע מתוכם, ואנשים כאלה בודאי שהיו רדיקליים יותר וסריוזיים יותר.

משכילים באלה, שההשכלה באה להם בעיקר לא מחוץ, אלא מבפנים, היו בפולין זעיר שם זעיר שם גם קודם שחדרה אליהם ההשכלה האשכנזית. די רק להזכיר את שמו של שלמה מיימון, אשר כפי שהוא מספר לנו באוטוביוגרפיה שלו, לא היה

(\* על זה העיר הד"ר מקס ווייסברג במכתבתו „די ניוהעבראישיע אייפקלארונגס-ליטעראטור אין גאליצען“. במכתבת הזאת יש כמה הערות חשובות לתודותיה של ספרות ההשכלה בגליציה ביחד עם כמה דברים, שיש בהם מן הפטריוטיסמוס המקומי. התרגום העברי של המכתבת הזאת נדפס בירחון „טמורה ומערב“ לראובן בריינין.

פ. לחובר.

## רבי נחמן קרוכמל

פרק מתולדות הספרות העברית החדשה.

א.

### ההשכלה על אדמת גליציה.

(סוף הפרק).

לשלמות האופי הגיעו משכילי גליציה על-ידי השקפתם ההיסטורית על היהדות. על-ידי התעסקותם והתעמקותם בחקר ההיסטוריה העברית היו לבעלי השקפה היסטורית. התחילו לראות את היהדות כחזיון היסטורי, כדבר שלא נחתם בפעם אחת, אלא הלך הלוך והתפתח, הלוך והשתלשל, בהמשך הדורות והזמנים. הם ראו את היהדות כאורגניזמוס חי, הנרל ומשנשג, פישט צורה ולובש צורה, אם כי צורתו הפנימית לא תשתנה שנוי גמור. זה החדוש היותר גדול, שנתחדש בספרותנו בבית-מדרשם של משכילי גליציה, שאמנם עתה אין בו משום חדוש כלל. על החדוש הזה עמד קרוכמל בראש ספרו „מורה נבוכי הזמן“, ב„הקדמת המחבר“. הוא מצא לנכון להודיע אותנו מיד בפתח דבריו, „כי השם יתברך שמו קורא הדורות מראש, דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו, ובטובו מחליף ומשנה גם דרכי הלמוד והוראת דרכים הטובים לישראל; ואם היה דרך ידוע טוב ונכון ומסוקל בעת מן העתים, יתכן ואפשר, שיהיה הדרך הזה בעצמו בלתי מוכשר להורות בו לבני דור אחר רחוק מן הראשון גם בזמן גם בתבונה וכו'“. קרוכמל גם תומך את דבריו בטאמה אחד מן המדרש, שנשמך על מקראות אחדים, אשר בהם מדגיש קרוכמל ביחוד את זה, כי „עץ חיים היא למחזיקים בה“, שהתורה היא עץ חיים, אילן חי, הנושא מדי שנה בשנה פירות חדשים, וגם את המקרא „ונטעתם כל עץ מאכל“, שנדרש גם-כן על למוד התורה, וגם פה הוא מדגיש את המלה „ונטעתם“, שדבריו תורה דומים לנטיעות, הנדלות ומשגשגות. כדרכו של קרוכמל הוא מרמז פה רמז קטן על ענין גדול, ובמלים אחדות הוא נותן פה לפנינו השקפה שלמה וגדולה, שהיא חשובה לנו בגלל זה, שעל-ידיה בא שלום והשתוות בין החקירה והאמונה, בין חופש הדעות ובין המסורת, ומזיגה חדשה קמה ונהיתה בתיך היהדות, מזיגה המתקימת במדה ידועה עדימינו. המזיגה הזאת אין בה כלום מן הפשרה, אלא יש בה מעמירת כל דבר על יסודו ההיסטורי: דרך ידוע טוב ונכון ומסוקל בעת מן העתים, יתכן ואפשר, שיהיה הדרך הזה בעצמו בלתי-מוכשר בעת אחרת. אפשר לכבד וגם להעריך את המסורת, ואפשר בכל-זאת שלא להודות לכל דבריה; לא צריך להגיד דוקא, כי „הראשונים כחמורים ואנו כבני אדם“, כמו שנותן שד"ל בפיו המשכילים, כדי להיות למשכיל, אלא אפשר גם להגיד „הראשונים כמלאכים ואנו כבני אדם“, ובכל-זאת שלא להודות

לשונות העמים, גם יכולו, ויכניעו לחוקיה ולמשפטיה, ותהינה שפחות לה, והיא נכרת הבית...  
 ההשקפה הזאת על-דבר ההתפתחות אין-קץ של ההיסטוריה העברית ועל-דבר הדרגות הרבות של ההתפתחות הזאת, שהשכלה היתה רק אחת מהן, דרגא נמוכה לגבוהה ממנה ועליונה עליה, מצאה לה את המבטא הנכון, העמוק והנפלא במטפיזיקה של קרוכמל, כמו שגם יתר זה השקפות, הדעות והמהלכים של משכילי נליציה מצאו שם את מבטאם הנכון והעמוק. קרוכמל היה נשמה כולם וכלל, אם נדבר בלשונו, את הרוחני המוחלט של כולם.  
 אולם ע"ד קרוכמל והרוחני המוחלט שלו—בפרקים הכאים.

לדברי הראשונים, כי, דור ודור ודורשיו, דור דור וחכמיו. אפשר להיות יהודי חפשי ולהיות בכל-זאת יהודי טוב ומסור ליהדות, ואפשר שלא להיות קדוש, ולכבד בכל-זאת וגם להעריץ את אמונת ישראל וקדשיו.

ההשקפה ההיסטורית הזאת נגלתה לנו לכל עמקה ושלמותה בספרו של קרוכמל, אולם את דמות-דיוקנה יש לראות גם באחרים מן החוקרים והסופרים הגליציים. אף הסטיריקן ערטל נותן בחזיונו, תולדות החלוצי דברים כפי, אשת השיבה" (השפה העבריה) לאמור: אל לרבנים להיות יראי הוראה ולהיות נוהרים מחדש חדושי הדעות, שלא נאמרו מפי ראשונים, פן על-ידי זה, ארזי לבנון אדירי התורה ישובו אזובי קיר, וספרים גבוהי הקומה ישפלו ויקטנו, כי, מה יעשה בכל החכמות והמדעים לסופרים הקדמונים, אשר סתרו האחרונים במסות באותות ובמופתים את דעותיהם וסברותיהם—הבעבור זה כעוף התעופף כבודם? את שטותיהם יהרוסו, ועל עוז שכלם ותעצומות בינתם יחפלאו. את המגדר יתוצו, ואת הבונה יפארו וכבודו לא ידל בעיניהם. וכן לא יפול דבר מתוך הספרים אשר יבוטלו הלכותיהם. הנה פה מעין ההשקפה ההיסטורית הנאמרה ומעין ההשקפה האמורה על-דבר ההתפתחות ההיסטורית.

וההתפתחות הזאת של ההיסטוריה העברית לא נראתה בעיני המשכילים הגליציים כנגמרה בימיהם. הם ראו אותה כפרוצס גדול, אשר אין קץ למדרגות תחניותיו. אף את ההשכלה בעצמה, אשר כבדו כל-כך והעריצו, חשבו רק לאחת הדרגות האלה, שבסולם ההתפתחות של היהדות. רפופרט כתב כאחד משיריו, שהדפים ב"בכורי העתים" בשנת תקפ"ח, כי הוא חפץ לקחת, כל מגדים ומנעמים, מחמדות כל העמים, מ"הגרים, יגנים ואדומים, אשכנז צרפת וישמעאלים" כדי להביא תשורה לבת-יעקב ולהקריב הכל לרגליה, כי, למוד חכמה מכל אדם, או תגיע לראש סולם; קבל הטוב במעבדם, או תתגדל על כולם". כלומר: האוניברסליות של ההשכלה היא רק דרגא להתבדלות והתבלטות של היהדות, כי היהדות תהיה על-ידי זה לחטיבה מיוחדת, לכלל הכולל את כל מה שיש בפרטים הרבים, והיהודים לעם רם על כל העמים ונבחר מכולם. וכעין הד לדעה הזאת הננו שומעים בדבריו של ערטל ובחזיונו שחזה על השפה העברית. בתולדות החלוצי טרבה, אשת השיבה" לדבר על לבות היהודים, כי ישמיעו לקח לבניהם באמרי חכמה ומוסר כמו ביסודות דתם ואמונתם אך ורק בשפה העברית, יען כי, אם באור אש דתם ועמם יראו את חובת האדם, והיה נונה קודש להם מסביב, ואם משפת ציון תצא תורה ודבר מוסר מלשון ירושלים, והיו קודש, כי כל טוב וכל ישר אשר דרך חול לו בלשון נכר על שפתי יקדש". בדבריו אלה ובדרישתו זאת, כמו בדבריו ובדרישותיו שם על-דבר הרחבת הלשון העברית ועל-דבר ההוספה עליה מלים, מושגים והוראות חדשות, למען אפשר יהיה להכניס אליה כל מושגי העולם הגדול ולעשותה עשירה, יפה וכוללת,\*) יש לראות, כי האוניברסליות שלו, האוניברסליות של אחד מנבירי ההשכלה, שנלחמו על ההשכלה האנושית, היתה מטרתה העליונה הרחבת הלכות וההתגדלות. הזקנה העבריה הזאת גם מתפארת שם, כי תמיד נפתלו אנשי הרוח היהודים נפתולי אלהים באחיותיה,

\*) את ההרחבה של הלשון העברית דרש בדברים נמרצים כששים שנה קודם שכתב ערטל את הדברים האלה יצחק סטנוב במאמרו "מדרכי הלשון והמליצה", שנדפס ב"המאסף" תקמ"ח. גם הוא כתב, כי חכמי ישראל צריכים לשים לב להעיר ולעורר, להוסיף פעלים ושמות ומלות, לשרת במ בקדש כפי דרכי שמושי שפתנו אתנו, ולא נשא עוד כלמת הגוים, לשאול שפה מהם.